

A helynevek etnikai forrásértékéhez*

1. A Kárpát-medencének a — magyarság története szempontjából releváns — korai etnikai összetételére főként indirekt módon, vagyis a régészet, a történettudomány, a történeti földrajz, az antropológia, valamint a nyelvtörténet eredményeinek elemzésével következtetnek a népességkutatók. A történeti nyelvészet a maga részéről a helyneveket, a személyneveket és a közszavakat használja fel bizonyítékként, ezek alapján fogalmazza meg feltételezéseit a magyarral érintkező nyelveket illetően, melyekből pedig a nyelvet beszélő népcsoportokra, azok etnikai hovatartozására következtet. E szócsoportok közül csak a helyneveket, illetve bizonyos fokú bizonytalansági faktor bevonása mellett a személyneveket tudjuk a rendelkezésünkre álló források alapján egyértelműen „helyhez kötni”, ezért a közszavak olyan jellegű nyelvi kontaktusvizsgálatra, amely az érintkezés helyét is igyekszik feltárni, kevésbé alkalmasak. A jövevényszavak a nyelvi érintkezéseknek persze fontos bizonyítékai, vizsgálatuk mind nyelvtörténeti, mind dialektológiai szempontból elengedhetetlen, hiszen egyértelműen utalnak két nyelv egykori kontaktusának a meglétére; az azonban, hogy az egyes szavak átvétele, azaz a nyelvek (pontosabban a nyelvhasználók) találkozása pontosan mikor és hol történt, csak közvetett módszerekkel tárható fel, így az eredmény is jóval bizonytalanabb lehet, mint a helynevek esetében, amelyek jól lokalizálhatók. A helyhez kötés hiánya mellett a kölcsönszavak átvétele idejének a meghatározása is gyakran nehézségekbe ütközik: azoknak a közszavaknak, melyeket nyelvi-nyelvtörténeti bizonyítékként szokás említeni, csak nagyon kis hányada — néhány jelentéstanilag jól körülhatárolható csoport, mint a földrajzi köznevek, névnevek — adatolható viszonylag korán, már a korai ómagyar korban.

A személyneveknek az etnikai kutatásokban történő felhasználása szintén nem problémamentes: ez a névtípus ugyan korhoz és — bizonyos fenntartásokkal — helyhez is köthető, a helyneveknél azonban sokkal inkább ki van téve a névdívat változásainak. Mivel az ilyen jellegű divatjelenségeket jóval nagyobb mértékben irányítják a nyelven kívüli tényezők, mint a nyelv belső folyamatai, a népességkutatásokban a személynevekre csak nagyon korlátozottan támaszkodha-

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében és az NKFI 128270. számú pályázat támogatásával készült.

tunk. A legkorábbi forrásokban egyébként személynevek nem vagy csak nagyon kis számban fordulnak elő, azok jellemzően helyneveket tartalmaznak, később viszont az oklevelek felszaporodásával (azok jellegétől függően persze) egyre több személynévi adattal számolhatunk.

2. A helyhezköttőség és az adatolhatóság következtében a nyelvtörténeti források közül főként a korai helynévallományra építenek a népességtörténeti kutatások. Az újabb vizsgálatok eredményei azonban arra utalnak, hogy ez a forrástípus csak jóval korlátozottabban alkalmas a korai népesség etnikai viszonyának a feltárására, mint azt a kutatók korábban gondolták.

A korai helyneveknek a bizonyító erejét a népességtörténeti kutatások kezdetétől felismerték e szakma művelői: a múlt század elejétől a legmeghatározóbb nyelvtörténészek és történészek fogták vallatóra őket, így próbálva megrajzolni Magyarország 11. századi etnikai térképét, sőt, ezeknek a helyneveknek az időbeli visszavezetésével a korábbi időszak, a 10. vagy akár a 9. század etnikai viszonyainak a feltárására is születtek tudományos kísérletek (MELICH 1925–1929, KNEZSA 1938, KRISTÓ 1993, 2000). Ezek a kutatások természetesen megfelelték az adott korszak tudományos követelményeinek, sőt gyakran meg is haladták azokat; az elmúlt években, évtizedekben azonban annyi elméleti és módszertani újítás került be a névkutatás eszköztárába, s ezeket a technikai lehetőségek hatalmas bővülése is követte, hogy szükségesnek látszik a legkorábbi források nyelvtörténeti és névtani újraértékelése. A Debreceni Egyetem és a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport ezért kiemelten fontos feladatának tartja a 11. századi nyelvemlékek vizsgálatát, melyek közül én magam a legrégebbiekkkel, a Szent István korából származó oklevelekkel foglalkozom.

Első királyunk uralkodásának idejére tíz oklevelet datáltak, melyeket a nyelvtörténetírás és a történettudomány a korábbiakban kevésbé vizsgált szisztematikusan, noha adataik közül többet felhasználtak a népességtörténeti vizsgálatokban. Ennek az az oka, hogy ezeknek az okleveleknek eredeti példányaik nem maradtak fenn, a másolataik hitelességét illetően pedig mindmáig bizonytalanság uralkodik a diplomatikában. A legelfogadottabb vélemény szerint a tíz oklevél közül hat nagy valószínűséggel hamis, míg négy hiteles másolatnak tekinthető (vö. DHA. 1: 26–41, 49–58, 81–85). Ezek a következők: a Pannonhalmi monostor kiváltságlevele (1002/1213), a Veszprémi püspökség adománylevele (1009/+1257), a Pécsi püspökség alapítólevele (1009/+1205–1235/1343 e./1350/1404) és a Veszprémvölgyi monostor alapítólevele (1018 k./1109).

A történész KRISTÓ GYULA ennek a négy oklevélnek az adatai alapján — de más adatokat is bevonva a vizsgálatba — kísérlete meg a Szent István kori etnikai viszonyok feltárását. Az ezekben található mintegy félszáz szórvány (melyek közül néhányat különböző okok miatt a vizsgálatból kivont) 45%-át minősítette

szláv eredetűnek, 36%-át magyarnak, 15%-át töröknek (KRISTÓ 2000: 19).¹ A helynevek eredetbeli csoportosítása — illetve számos, a korban jórészt nem adathozható személynév és község vizsgálata — alapján KRISTÓ (csakúgy, mint nyelvész és történész elődei) a korabeli népesség etnikai összetételére következtet: úgy véli, a honfoglaló magyarságnak mindenképpen nagy létszámú szlávást kellett a Kárpát-medencében találnia, akik még a 11. század első évtizedeiben is a térség legnépesebb csoportját alkották. A második legnagyobb etnikumnak KRISTÓ a magyarokat tartja, mellettük szerinte kisebb számban élhettek török, még kisebb számban pedig német nyelvű népek a korabeli Magyarországon (2000: 26, 41–42).

A helynévi adatok általam elvégzett újraértékelése ugyanakkor azt mutatta, hogy a megvizsgált adatok mindössze felének van biztos alapokon álló magyarázata. Az etimológiai vizsgálatok ugyanis nem mindig (sőt nagyon gyakran nem) adnak teljesen biztos eredetmagyarázatot: sok olyan helynév van, amely többféleképpen is magyarázható, a magyarázatok közül pedig — névelméleti, névrendszertani ismereteink, de gyakran inkább csak intuícióink alapján — egyeseket legfeljebb jobban valószínűsíthetünk, mint másokat. Ha a többféle lehetőség közül bizonyos értelemben önkényesen választunk ki egyet, és az alapján következtetünk etnikai viszonyokra, az az így megrajzolt képet is torzíthatja.

Az adatok újraértékelésének eredményeképpen ez a korpusz a következő arányszámokkal jellemezhető: a 8%-nyi szláv (pl. *Visegrád, Zemony*), 34%-nyi magyar (pl. *Almás, Füzegy, Szántó*; ide sorolva az oklevelekben latin formában szereplő, magyar eredetű neveket is, pl. *Jaurýana, Sumigiense*) és 4%-nyi latin eredetű helynév (pl. *Quinque Ecclesiae*) mellett 54% azoknak a neveknél az aránya, amelyek többféleképpen is magyarázhatók. Ennek az utóbbi csoportnak egyes elemei nagyobb, mások kisebb valószínűséggel magyar eredetűnek tarthatók, de vannak köztük olyanok is, amelyekhez szláv és magyar magyarázat egyaránt elképzelhető (pl. *Kenese, Szombat, Gerencsér*); néhány név származása pedig végképp homályban marad, mivel etimológiájukhoz csupán bizonytalan ötletek születtek (főleg azok tartoznak ide, amelyek hapaxként fordulnak elő, későbbi adataik nem ismeretesek), pl. *Lupa, Murin, Wisetcha* (vö. PÓCZOS 2018, 2019).

Ebből az elemzésből az is kiolvasható, hogy a vizsgált korszakból nem adathozható olyan név, amelyről biztosan állíthatnánk, hogy török vagy német névadóktól származik. A néhány latin adat nem jelez élnyelvi használatot, ezek ilyen formában csak az írásbeliségben, az oklevelekben voltak használatosak.

3. Az etimológia bizonytalansága mellett egyéb tényezők is nehezítik a legkorábbi adatok népességtörténeti hasznosítását. Ezek közül az egyik maguknak a

¹ A fennmaradó 4%-ot az a két német eredetű helynév adja, melyeket KRISTÓ egy 1031–1043 közé datált útleírás magyar vonatkozású részéből idéz (2000: 12).

szórványoknak a száma: megbecsülni sem tudjuk ugyan a Kárpát-medence Szent István kori helyneveinek a számát, de abban bizonyosak lehetünk, hogy a hitelesnek tekinthető oklevelekben rögzített mintegy ötven névforma ennek csupán elenyésző töredéke, így kizárólag ezek alapján a teljes Kárpát-medencére vonatkozó reális képet aligha festhetünk a korabeli nyelvi és etnikai viszonyokról. Ezt megelőzően írott forrásanyaggal egyáltalán nem számolhatunk, ugyanakkor az Árpád-kor egészére is jellemző a „töredékes” adatállomány: a 11. század végéig további néhány száz, a 12. századtól egyre növekvő, de (természetesen) messze nem teljes számú helynévi adat áll rendelkezésünkre. A kezdetektől az Árpád-kor végéig mintegy tízezer oklevél és bennük több tízezer helynévi adat maradt fenn.

Az, hogy melyik objektumnak maradt fenn neve, melyiknek nem, kétszeresen is esetleges: egyrészt nem jegyezték le a helynevet, ha annak nem volt valamilyen jogi, birtoklástörténeti szempontból fontos szerepe, másrészt pedig véletlenszerű az egyes oklevelek fennmaradása és így ismertsége is. A korai ómagyar kori névanyagot vizsgáló kutató tehát szükségszerűen hiányos adatállománnyal dolgozik, ezért kénytelen úgy megállapításokat tenni az egész névrendszerre vonatkozóan, hogy annak közel sem ismeri minden elemét. Ez alapján a feltételezéseket is jócskán tartalmazó kép alapján kerül sor aztán a névhasználói csoportokra jellemző nyelvi jegyek meghatározására, amire alapozva pedig a kutatók etnikai csoportokra utaló következtetéseket vonhatnak le. Nem nehéz belátni, hogy ez az eljárás mód csak meglehetősen bizonytalan eredményekhez vezetett.

A módszer problematikus voltát persze érzékelték a 20. század kutatói is, így különböző módokon igyekeztek kibővíteni a vizsgálatba bevont adatok körét, utóbb azonban mindegyikről kiderült, hogy az alapja téves elképzelés volt.

A 20. század közepén KNEIEZSA ISTVÁN, majd az ő nyomán BÁRCZI GÉZA által megfogalmazott elmélet szerint egyes településnév-típusok csak bizonyos korszakokban keletkezettek, azon túl már nem, így egy-egy helynév kialakulásának a korát akkor is meg tudjuk határozni, ha nincs rá korai adatunk (KNEIEZSA 1943–1944: 112, BÁRCZI 1958: 149). A törzsnévből alakult településnevekről például sokáig azt gondolták, hogy azok csak közvetlenül a magyarság Kárpát-medencei honfoglalása után keletkezettek, mert a törzsnevek hamarosan, legkésőbb a 11. századra feledésbe merültek. Történészek ugyanakkor már a 70-es években rámutattak arra, hogy az egy törzsbe tartozás tudata ennél minden bizonnyal tovább élt, ráadásul személynévi áttétellel vagy névköltöztetéssel is jöhettek létre törzsnevekkel azonos alakú településnevek (MIKESY 1973: 123, KRISTÓ 1976: 42). A legújabb, nagy elemszámú korpuszon elvégzett vizsgálatokból szintén az látszik, hogy a törzsnévi alapú településneveknek az első előfordulásai egészen a 13. század végéig növekedő számot mutatnak (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 276–277). Az ilyen empirikus kutatások mellett elvi megfontolások is arra utalnak, hogy a névtípusok (pl. a személynévi alapú, képzett, összetett stb. nevek csoportjai)

aligha köthetők merev időhatárokhoz: az ezeket kialakító történések ugyanis hosszú lefolyású folyamatokként működnek a nyelvben (i. m. 183–185, HOFFMANN 2016).

Ugyanilyen megfontolások miatt nehéz az adatokban rögzített hangállapot alapján, hangtörténeti szempontokat figyelembe véve kronológiai megállapításokat tenni: a helynevek átvételének idejét ugyanis megkísérelhetjük az átadó vagy az átvevő nyelv egyes hangtörténeti eseményei alapján meghatározni. Az újabb kutatások eredményei azonban ezekkel kapcsolatban is rendre azt mutatják, hogy a hangtörténeti változások szintén hosszú lefolyásúak és ráadásul területenként eltérő hatásúak lehetnek, vagyis kezdő- és végpontjuk nem köthető szigorú időbeli és területi határokhoz. Jellegzetes példája ennek a szláv nazális magánhangzók eltűnésének kérdése: korábbi elképzelések szerint ez a változás legkésőbb a 11. századig bekövetkezett, azok a helynevek tehát, amelyek az egykori szláv nazális magánhangzó helyén magánhangzó + *m*, *n* hangkapcsolatot tartalmaznak, még a hangváltozás lefolyása előtt (hanghelyettesítéssel) kerültek át a magyar nyelvbe. Újabb kutatások szerint azonban ez a tendencia is lényegesen lassabban zajlott, akár a 13. századig is megőrződhetek egyes szláv nyelvekben a nazális magánhangzók (ZOLTÁN 2015: 35–37). Ha mindehhez még a korai írásszokás, a hangjelölés bizonytalanságait is hozzávesszük, az egyes adatok feltételezett hangképének kronológiai felhasználhatósága még inkább korlátozottnak mutatkozik.

Az a törekvés tehát, hogy a forrásszegény időszakok adathiányát későbbi helynevek visszavezetésével pótoljuk, mindenképp tévútnak látszik.

A helynévallomány és az etnikum kapcsolatának feltárásában szintén jelentős akadály az, hogy a nevek átvételének, az átvevő nyelvbe való beépülésének (azaz integrációjának) a legtöbb aspektusát nem ismerjük, és éppen koraiságuk miatt, valamint az adathiányból adódóan nem is lehet közvetlenül tanulmányozni ezeket a kommunikációs, szociolingvisztikai körülményeket, illetve a kölcsönzések névrendszertani következményeit. Mindez nehéz helyzet elé állítja a kutatókat: ha a korai nyelvi adatok mennyisége korlátozott, és nem is igen várható, hogy valaha is bármelyik korszakra nézve teljes adatállománnyal dolgozhatunk, akkor vajon hogyan ismerhetők meg azok a névrendszeren belül ható mechanizmusok, illetve a névrendszert alakító külső tényezők, amelyek alapján a forrásadatok és az azokat egykor használó népesség etnikai viszonyainak kapcsolatát feltárhatjuk?

4. A 19. századi geológus, Charles Lyell nevéhez fűződő uniformizmus elve szerint a múltban ható erők azonosak a ma is működőkkel. Ezt az elvet már a geológia módszertanából gyakran merítő újgrammatikusok is alkalmazták, amikor korábbi nyelvtörténeti változások folyamatait koruk nyelvjárásainak tendenciáival magyarázták, de a modern nyelvészeti kutatásokban is megjelenik ez a tézis. Erre az elvre építve végeztem el magam is egy vizsgálatot (PÓCZOS 2010), melynek alapötlete a következő volt: ne a hajdani, töredékes állományból induljunk

ki akkor, amikor a névállomány és az etnikum kapcsolatát kívánjuk megvilágítani, hanem egy mai, jól feltárható helynévrendszerből, amelynek minden elemét, így belső összefüggéseit is ismerjük, és amelyről tudjuk, hogy ugyanolyan mechanizmusok alakítják, mint a régi névrendszereket.

A mai magyar többnyelvű névrendszerek vizsgálata mellett több más érv is szól: először is korábbi időszakokhoz képest rendkívül jól adatolható korszakról van szó, hiszen a 20. század második felében összeállított helynévtárakban tízezrével találunk kontaktusterületen feljegyzett névadatokat. Másodsor a mai nevek (főként a mikrotoponimák) jelentős többsége etimológiai szempontból transzparens, azaz jól magyarázható, szemben a korai nevekkal, amelyek — mint láttuk — gyakran bizonytalanul, de legalábbis többféleképpen származtathatók. Ennek megfelelően a mai névkincs elemeinek jelentős része viszonylag egyértelműen besorolható névrendszertani kategóriákba, és ebből következően a névállományon belüli viszonyok is pontosan felderíthetők. A kutatás szempontjából ugyancsak nagy előnye a mai névkincsnek a régi nevek rendszerével szemben, hogy a nevek lokalizációja, azaz a denotátumok azonosítása mindig biztos. Végül pedig talán a legfőbb érv a mai névkincs vizsgálata mellett az, hogy itt a névhasználói csoportot szintén ismerjük: a névgyűjtők minden egyes névadat mellett jelölik a helynév nyelvi hovatarozását.

Szem előtt kell tartanunk persze azt is, hogy a mai névtárak anyagából sem feltétlenül kapunk pontos képet a valós név- és nyelvhasználatról, így azt csak feltételezni tudjuk, hogy kétnyelvű környezetben nem annyira a nyelvhasználókhoz, mint a nyelvhasználathoz, a szituációhoz köthetők ezek a névadatok: a ténylegesen kétnyelvű beszélők a magyar nyelvű kommunikációban bizonyára a magyar helynévrendszer elemét, német nyelvű kommunikációban a német rendszer elemét használják. Tekintve, hogy a gyűjtés az adatközlők (anya)nyelvén folyt, az „m.”, azaz 'magyar' jelölésű adatokat úgy foghatjuk fel, hogy azokat magyar nyelvű kommunikációs helyzetben, az „n.”, azaz 'német' jelölésűeket pedig német nyelvűben rögzítették a gyűjtők.

A vizsgálat korpuszául egy jelenkori (azaz 20. századi) magyar–német kétnyelvű területnek, Baranya megye Sásdi járásának az 1970-es években összegyűjtött és közreadott helynévanyagát választottam. A terület névrendszerét az elmúlt évezred alatt a következő településtörténeti változások alakították.

A honfoglaló magyarság a mai Baranya megye területén vélhetően pannonszláv lakosságot talált, azonban a térség „megszállásának körülményei homályban vannak” (Gy. 1: 250). A tatárjárás után vallon, flamand, német és szláv lakosok települtek be Baranya vármegye területére, a népesség folyamatos gyarapodásának viszont a török idők véget vetettek: a 15. századtól ezt a vidéket évszázadokig pusztulás jellemzi. Ez az időszak Baranya megye helynévanyagában is jelentős változásokat hozott: településneveinek 60%-a eltűnt a török hódoltság után.

Különösen érzékletes ez az arány akkor, ha a magyar nyelvterület más vidékeinek névpusztulási rátájával vetjük össze: az északkelet-magyarországi Abaúj vármegyében például ez a hányad csupán 27% (TÓTH V. 2007: 57).

A déli országrészben (így a vizsgált területen is) 1690-ben kezdődött a szerb betelepítés, a németek bevándorlásának kezdete pedig 1718-ra tehető. A gyűjtőnéven svábnak nevezett, több helyről érkező német nyelvű lakosság tervszerű, átfogó telepítése 1763-ban indul el. A „második honfoglalás” eredményeképpen Baranyában 1785 és 1870 között 50%-kal nőtt a népesség száma (a betelepülő svábok száma 110.000-re tehető). Számítások szerint a 19. század végén kb. 50–50% volt a magyar és a nem magyar lakosság aránya, a németiség pedig a teljes népességnek mintegy a harmadát tette ki (KOVACSICS 2003: 33–38, 44).

A vizsgálatban felhasznált helynevek forrása az 1982-ben kiadott Baranya megye földrajzi nevei című helynévtár (BMFN.). A Sásdi járásban a gyűjtők 61 településen 7945 denotátum 12.575 adatát jegyezték fel, az elemzést az ebből az állományból összeállított adattáron végeztem.

5. Az adatok elemzésének eredményei közül a következőkben azokból mutatok be néhányat, amelyekről azt gondolom, hogy a régebbi, forrásszegény vagy forráshiányos korszakok helyneveinek vizsgálatához, illetve az azokból levonható népességtörténeti következtetésekhez is tanulsággal szolgálnak.

Az elemzés általános (és egyáltalán nem meglepő) tapasztalata, hogy a magyar és német névrendszerekre jellemző névadási motivációk és névalkotási eszközök, minták nagyfokú hasonlóságot mutatnak: mindkét névrendszerben a leggyakoribb modell az, amely összetétellel jött létre, előtagja a megnevezett hely valamilyen sajátosságát, utótagja pedig annak fajtáját jelöli meg (pl. m. *Balátai-kút*, *Lencsés-tó*, *Gáti-mező*; ném. *Bikalergraben*, *Dorfwiesen*, *Kathrinertal*). A vizsgálatból az is kitűnik, hogy a mai magyar és német névrendszerek között sok szempontból és főként bizonyos alrendszerekben (az ún. műveltségi, vagyis az ember által létrehozott helyek neveiben) nagyobb a hasonlóság, mint a mai magyar és a régi magyar névállomány között. Ezt az magyarázza, hogy a nevek sok esetben a névadók szociokulturális körülményeit tükrözik, az ilyen tényezők tekintetében pedig az egy időben együtt élő közösségekben nyilvánvalóan több a párhuzam, mint az azonos nyelvet beszélő, de egymástól többszáz évnyi távolságban élő névalkotók között. Természetesen a két nyelv szóalkotási rendszeréből adódó jellegzetes eltérések is tapasztalhatók a korpuszban, a német nyelv például az összetételi határon gyakran alkalmaz fűgaelemet, amely az összetett helynevekben is megfigyelhető, pl. *Birkengraben*, *Rosenberg*. A magyar névrendszerből ez a szó- és névalkotási minta teljesen hiányzik.

A jelenkori névrendszerek tanulmányozása ráirányítja a figyelmet a névhasználat egyik fontos jellemzőjére, a többnevűsége. Az azonos jelentésű nevek származhatnak azonos, illetve eltérő nyelvekből, lehet közöttük névrendszertani, azaz

morfológiai vagy lexikális különbség, de nem ritka az sem, hogy az egyes névformák között csupán hangalakbeli eltérés van. A névpárok együttes vizsgálata a kétnyelvű névhasználatnak számos olyan jegyét tárhatja fel, amelyek rejtve maradnak akkor, ha csak az egyes neveket elemezzük.

5.1. A Sásdi járás névállományában a névtár adatai szerint a megnevezett helyek kb. 40%-a több nevet visel. Ebből az arányszámból ugyan nem lehet általában a névrendszerek többnevűségi arányaira következtetni, mégis érdemes ezt az értéket a régi névrendszerek azonos mutatójával összehasonlítani. A korai ómagyar kori Abaúj vármegyében — igaz, nem néhány év, hanem a magyar írásbeliség kezdetétől a 14. század második feléig minden fennmaradt adatot vizsgálva — a két- és többnevű denotátumok aránya alig haladja meg a 10%-ot (az adatok forrása: TÓTH V. 2001). Ha figyelembe vesszük, hogy az Árpád-korban a névrendszer éppen kialakulóban volt, emellett a gyakori birtokosváltásoknak és a mainál jóval élénkebb lakosságmozgásnak is nyomot kellett hagynia a névállományon, aligha képzelhető el, hogy a mai helynévkincsre majdnem négyszer jellemzőbb a többnevűség, mint a honfoglalás utánira. Ezekben az arányszámokban sokkal inkább annak a régen hangoztatott, de számadatokkal korábban alá nem támasztott feltételezésnek az igazolását kell látnunk, miszerint a régiségben is jellemző lehetett a többnevűség, de az oklevelek megalkotásakor az azonos jelentésű nevek közül az írnok általában csak egyet választott ki. Ezeknek a ránk maradt nyelvemlékekben szórványként szereplő neveknek ugyanis — a főként jogi céllal megfogalmazott iratokban — csak a denotátumok pontos azonosítása volt a szerepe, ebben a funkciójukban pedig a variánsok felsorolása további segítséget általában nem nyújtott, sőt esetleg inkább zavart okozhatott volna. (Kivételeket főleg akkor találunk a régi iratokban, ha egy-egy helynek a neve megváltozott: ekkor — valószínűleg szintén a biztos azonosítás érdekében — a korábbi és az új név együtt, egymás mellett szerepel a szövegben, pl. 1320: *p. Mortunteleke que al. nom. Botkemene vocatur*; 1337: *p. [...] Feketwtow, que al. nom. Mykchehaza vocatur*; KMHsz. 1. *Martontelke, Feketető*).

A legkorábbi, Szent István kori oklevelek néhány adatával kapcsolatban is felmerül, hogy egyidejűleg is viselhetek több nevet. A Pécsi püspökség alapítólevelének *Zemony* (*Zemogny*; vö. or. *Землен* < **Zeml'ьnъ* [ti. *gradъ*] 'földből való [ti. vár]') adata a később a magyar eredetű *Földvár* névvel jelölt településre utal, melynek etimológiai jelentése ugyanaz: mindkét név motivációja tehát a denotatumnak ugyanaz a sajátossága. Azonos oklevélben ugyan a két névforma soha nem fordult elő, mégis elképzelhető, hogy a szláv, illetve magyar névadás nem független egymástól, a szláv név motiválhatta a magyar név kialakulását, amennyiben a magyar névadók számára transzparens volt a szláv név jelentése; ez pedig valamilyen fokú kétnyelvűséget feltételez.

5.2. A névpárok elemzése azt is megmutatta, hogy ezek jellegzetes típusokat alkotnak mind tagjaik egymáshoz való viszonya, mind pedig keletkezésmódjuk alapján (PÓCZOS 2010: 180–205). Ezek közül kettő szolgál rendkívül fontos tanulással a korai névrendszer elemzése szempontjából: az átvétellel létrejött, teljes hangalaki egyezést mutató, illetve a fordítással létrejött, teljes szemantikai egyezést mutató névpárok típusai.

5.2.1. A Sásdi járás egésze kétnyelvű, de az egyes települések ezen a területen is vagy magyar egynyelvűek, vagy magyar–német kétnyelvűek. A dűlőnevek, a kisebb vizek megnevezései az egynyelvű településeken szinte kivétel nélkül magyar eredetűek (csupán elhanyagolható számú szláv gyökerű helynév adatolható közöttük), a kétnyelvű településeken pedig — értelemszerűen — német és magyar származású neveket is tartalmaz az adatállomány. A településnevek diakrón szempontból kevésbé változékonyak: az egy- és a kétnyelvű települések is őrzik régi nevüket, ezért etimológiájuk általában magyar (pl. *Varga, Hajmás, Magyar-szék*), ritkábban szláv (pl. *Bakóca, Szatina, Vázsnok*), és csupán két újabb alakulású német név található közöttük, azonban azok is a magyar név mellett élnek névpárként (*Deutschszeck, Ungarischszeck*). Ez arra utal, hogy egy adott időszak népességi viszonyainak megállapítására a mikronevek eredetvizsgálata lényegesen alkalmasabbnak látszik, mint a településnevek származásából levonható következtetések, ugyanis a társadalmi változások iránt érzékenyebb és adminisztratív eszközökkel kevésbé konzervált névfajtának van megbízhatóbb etnikumjelölő értéke. Itt érdemes megjegyezni, hogy a Szent István kori oklevelek döntően településneveket, illetve nagy folyók neveit említik, a településtörténeti vizsgálatokban már csak emiatt is nagy óvatossággal lehet ezekre építeni. Az 1055-ös Tihanyi alapítólevél ugyanakkor már mikroneveket is tartalmaz, a birtokok nagy kiterjedésű, döntően dunántúli területéről csak olyanok szerepelnek az oklevélben, amelyek a legújabb vizsgálatok szerint magyar eredetűek (vö. HOFFMANN 2010).

A mai névrendszer elemzése arra utal, hogy az átvételek arányát nagymértékben befolyásolják a presztízsvizonyok: a nyelvi (esetleg szociális) szempontból magasabb presztízsszel bíró közösség élen jár a névadásban, míg az alacsonyabb presztízssű névhasználók sokkal inkább átveszik a már meglévő helyneveket. A helynevek átvételében, fennmaradásában vélhetően jelentős szerepe van a hivatalos szituációknak is. A vizsgált névállomány németek által használt nevei között nagy arányban fordulnak elő olyan idegen (általában magyar) eredetű helynevek, melyek a kiinduló formától legfeljebb kiejtésükben térnek el. A településnevek között kevés kivétellel csak ilyenek szerepelnek, mint például n. *Tofi* < m. *Tófi*, n. *Vasar* < m. *Vaszar* településnevek. (A dűlőnevek közül ilyen például a n. *Portave* < m. *Bordavölgy*; n. *Pupiska* < m. *Puposka*.)² Ezek a településnevek

² Ehhez hasonlóan a magyarok által használt névkincs is tartalmaz német eredetű, az átvettől csak kiejtésben eltérő névformákat, pl. m. *Maraszt* < n. *Morast*, m. *Hotél(ok)* < n. *Hofstellen*. Ez azonban csak a mikrotoponimák állományára jellemző, a településnevek körére egyáltalán nem.

tehát magyar eredetűek, ám az általuk jelölt falvak lakossága kétnyelvű, vegyes etnikumú. A magyar eredetű településnévi szórványoknak az oklevelekben tapasztalható egyértelmű túlsúlya az egyéb nyelvi eredetű településnevekkel szemben a mai településnév-állomány vizsgálata alapján tehát nem feltétlenül az általuk jelölt falvak magyar lakosságát tükrözi, sokkal inkább azt jelzi számunkra, hogy az Árpád-korban a magyarság volt olyan helyzetben, hogy a településeket megnevezze, illetve hogy az általa adott neveket az oklevélírók rögzítsék.

Az átvett névformák vizsgálatakor azt is szem előtt kell tartanunk, hogy ezek sokszor olyan minimális hangtani változással illeszkednek be az átvevő nyelv névrendszerébe, hogy azt csak a BMFN. típusú modern névtárak képesek rögzíteni, a régi iratok létrehozóinak sem okuk, sem eszközük nem volt arra, hogy az ilyen jellegű változásokat, illetve változatokat tükröztessék.

A kétnyelvű névállomány tanulmányozásának egyik legfőbb tanulsága, hogy az idegen eredetű helynevek még a viszonylag jelentős etnikumjelölő értékkel rendelkező mikronevek esetében sem utalnak közvetlen módon az etnikumra, és ha a népességtörténeti kutatásokban kizárólag a nevek eredetéből következtetünk a lakosság etnikai hovatartozására, könnyen tévútra juthatunk. A Sásdi járásban például a magyar és a német lakosság jelenlétét ugyan egyértelműen tükrözi a névállomány, de a névkincsben az egykor ott élő szlávtság nyomai is fellelhetők (pl. m. *Gondolica*, *Lipóca*, *Belega*; n. *Lipnica*, *Kerpic*, *Kaminek* helynevek), noha szerbhorvátok az adatok felvételének idején már csak egyetlen településen éltek. Mivel a fokozatosan beolvadó etnikum helynevei is csak fokozatosan tűnnek el a terület névállományából, jóval tovább őrizve annak emlékét, mint ahogyan az illető népcsoport ténylegesen ott élt, a nevek származásából egy adott korszak népességi viszonyaira csak nagy körültekintéssel szabad következtetni. Másként fogalmazva ez a jelenség a névadó és a névhasználó egybemosásának veszélyeire figyelmeztet. Ha tehát a korai névrendszerek elemzésekor nem tartjuk szem előtt azt, hogy a nevek között olyan átvételek is szerepelhetnek, amelyeknek szinkrón nyelvi hovatartozására semmilyen nyelvi jel nem utal, akár olyan népcsoport jelenlétére is következtethetünk belőlük, amelyik már hosszú idő óta nem él a vizsgált területen, de egykori névkincsének bizonyos elemeit az újonnan érkező etnikumok megőrizték.

5.2.2. Kétnyelvű közegben a nevek keletkezésében szerepet játszhatnak a másik nyelv névrendszerének elemei oly módon is, hogy közülük egyes neveket lefordítanak. A nevek teljes vagy részleges lefordítása a kétnyelvű térségekben a névalkotásnak éppen olyan produktív fajtája, mint más, általánosan ismert névadási minták. A Sásdi járás nevei közül így jöttek létre például a m. *Mocsári-rétek* : n. *Morastwiesen*, m. *Völgyesi-földek* : n. *Taläcker*, m. *Vásártér-földek* : n. *Mariktplatzfeld* helynevek.

A teljes szemantikai egyezést mutató, azaz fordítással létrejött névpárok mindekenélőtt nagy arányuk miatt figyelemre méltók: a korpusz névpárjainak közel

a fele ilyen viszonyt mutat, ez pedig azt sejteti, hogy kétnyelvű területeken a többnévűségnek bizonyára ez az egyik legjellemzőbb típusa, a régiségből azonban ez a kapcsolattípus alig mutatható ki. Ez a szembeszökő különbség kétféleképpen magyarázható: vagy a korabeli oklevelezési hagyomány valamilyen okból egyáltalán nem követelte meg (sőt akár nem tette lehetővé) a lexikális egyezést mutató névpárok rögzítését, vagy az oklevelezés elindulásakor és az azt követő időszakban a Kárpát-medencében nem volt kétnyelvűség. Jelenlegi tudásunk alapján az utóbbi feltevés kevésbé valószínű.

A legrégebbi források névanyagából *Zemony : Földvár* példáját az előbbieken már említettem, egyes vélemények szerint hasonló lehet a *Wisetcha* adat viszonya is a későbbi *Hegymagas*-sal, amennyiben az előbbi a szláv *visokъ* 'magas' melléknévvel hozható kapcsolatba, és lokálisan is megfeleltethető az utóbbi névvel (vö. KRISTÓ 2000: 14, 19). Véleményem szerint az ilyen névpárok nagy valószínűséggel aktív kétnyelvűség során jöttek létre, kevésbé tartom elképzelhetőnek, hogy tagjaik egymástól teljesen függetlenül keletkeztek volna a különböző nyelvekben. Hasonlóan aktív, bár az élőnyelvitől sok szempontból eltérő jellegű kétnyelvűség hívta életre egyébként az oklevelekben gyakori latin : vulgáris nyelvű névpárokat is, mint pl. *Fehérvár : Alba (regali)*, *Visegrád : Alto castro*.

5.3. A jelenkori kétnyelvű névanyagból az is kitűnik, hogy legkevésbé azok a névpárok jellemzők a kétnyelvű névrendszerre, amelyek tagjai között semmilyen nyelvi kapcsolat nem fedezhető fel (pl. m. *Halastó ~ n. Erlenwiesen*, m. *Récepuszta ~ n. Kuhgraben*), az összes névpárnak csupán az 5%-át teszik ki. Ez pedig szintén a fentebb megfogalmazott sejtésemet erősíti: úgy tűnik, hogy a kétnyelvű vidékek egy-egy nyelvhez köthető névrendszerei még akkor sem függetlenek egymástól, ha elemeiket, az egyes helyneveket a névhasználók egymástól elkülönítve, mindig csak az egyik nyelvhez kapcsolva alkalmazzák a kommunikáció során. Adataink szerint ugyanis a kétnyelvű közegben az új megnevezések keletkezését a denotátum számos tulajdonsága mellett annak már meglévő, a másik nyelvben létrejött neve is motiválhatja.

6. A szórványemlékeket tárgyaló legfrissebb munkák rendre hangsúlyozzák, hogy a korai források egyes névadatainak körültekintő mikrofilológiai elemzése, rendszeres újraértelmezése nélkül aligha lehet biztos alapokon álló következtetéseket levonni az egykori népesség etnikai összetételére vonatkozóan. Más oldalról viszont azt is folyamatosan szem előtt kell tartani, hogy a helynevek önmagukban viszonylag kevés információval bírnak, egy rendszer részeként interpretálva őket viszont fontos összefüggésekre világíthatnak rá. A névállományokat alakító meghatározó tendenciák, az etnikai rekonstrukció szempontjából kulcsszerepű névátvétel és névintegráció nyelvi és nem nyelvi körülményei csakis úgy ismerhetők meg, ha azok tipikus vonásait feltárjuk, ehhez pedig elengedhetetlen a nagy elemszámú, teljes adatállományok vizsgálata. Erre azonban a régiség töredékesen

fennmaradt névrendszerei nem alkalmasak, így — analógiaként — újabb kori, pontosan és nyelvészeti vizsgálatok céljával rögzített névállományokat érdemes először elemezni. Az ilyen analízisek tanulságai egybecsengenek az egyedi nevek etimológiai vizsgálatával: a legkorábbi (11. század eleji) források rendkívül korlátozottan használhatók csupán népességtörténeti következtetésekre. Ennek ellenére is kiemelkedő fontosságú e forráscsoport vizsgálata, ugyanis számos korábbi téves, a névkutatásból és a nyelvtörténetből a történettudományba is átörökített elképzelés cáfolható ezen elemzések révén.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1958. A tulajdonnevek. In: BÁRCZI GÉZA, *A magyar szókincs eredete*. 2., bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó. 122–162.
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk. 1982. *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2016. A helynevek kormeghatározó értékéről. In: BENŐ ATTILA–T. SZABÓ CSILLA szerk. *Az ember és a nyelv — térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 39–49.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abauj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTIANIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.
- KOVACSICS JÓZSEF 2003. *Baranya megyei népességtörténeti lexikon*. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA 1993. Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. *Névtani Értesítő* 15: 200–205.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.

- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MIKESY SÁNDOR 1973. A névtudomány és a történettudomány. In: ÉRSZEGI GÉZA szerk. *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások*. Veszprém. 123–126.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 18. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PÓCZOS RITA 2018. Zum bevölkerungsgeschichtlichen Quellenwert der ältesten ungarischen Sprachdenkmäler. *Namenkundliche Informationen 111*: 163–195.
- PÓCZOS RITA 2019. Etimológiai vizsgálatok lehetőségei a népszerűtörténeti kutatásokban. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 277–284.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2007. A településnevek változási érzékenységről. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarástudományi Társaság. 57–65.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2015. Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 35–44.

On the Ethnic Source Value of Toponyms

The paper introduces results from the onomatosystematical analysis of the onomastic corpus of Sásd District in Baranya County, representing a contemporary Hungarian–German system of toponyms. The findings deserve special attention in studies of early ethnic history otherwise characterized by a lack of available data.

The general conclusion of the analysis is that the name-giving motivations and name formation tools, patterns characterizing Hungarian and German name systems strongly resemble each other; what is more, in many ways there are more similarities between the contemporary German and Hungarian name systems than between the contemporary and old Hungarian name corpus. This may be due to the fact that in many cases the names reflect the socio-cultural conditions of name givers.

Based on the results of the analysis, it seems that the etymological study of microtoponyms is clearly more suitable for establishing the demographic conditions of a particular era than conclusions drawn from the origin of settlement names, as a name form that is more sensitive to social changes and less conserved by administrative means has a more reliable ethnicity-designating value. Our earliest linguistic records, charters from the age of St. Stephen, however, mention

mostly settlement names and the names of large rivers, thus they may be used only cautiously in studies on settlement history.

When examining adapted name forms, we need to keep in mind that in many cases they become part of the receiving language with only minimal phonological changes that only modern name registers are able to record; the creators of old documents had neither reasons, nor tools to reflect such changes and variations, thus the integration of loan names often has no trace in written sources.

In the examined name corpus we may also identify traces of a former Slavic population, even though at the time of recording the data such a group lived in one settlement only. Therefore, if we do not keep it in mind during the analysis of early name systems that the names may include such borrowings as well in which there is no linguistic sign whatsoever of synchronous linguistic existence, we might even deduce the presence of an ethnic group that did not live in the examined area for a long time but certain elements of its name corpus were preserved by the newly arriving peoples.

The semantically corresponding name pairs are probably the result of translation, thus they were created in the process of active bilingualism; I consider it less likely that their members would have been created completely independently of each other in the different languages. Both the means of creation (and bilingualism at the same time) and the name pairs themselves could have characterized the early name systems also, although we find such examples in old sources only rarely.